ZAMONAVIY ERTAKLARDA MAVZU VA G‘OYA MASALASI

Jo‘raboyeva Sevinch - Oriental universiteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Isokulov Abdullo Oblokul o‘g‘li – Oriental universiteti Tillar-1 kafedrasi o‘qituvchisi

abdulloisakulov@gmail.com

https://orcid.org/0009-0004-4775-654X

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ertaklarda mavzu doirasining kengayishi va g‘oyaviy yo‘nalishlarning o‘zgarishi tahlil qilinadi. An’anaviy xalq ertagi bilan mualliflik adabiy ertagining tipologik farqlari, yangi davr qahramoni obrazining shakllanishi, janrning tarbiyaviy va psixologik ahamiyati yoritilgan. Ekologik muammolar, texnologiya, emotsional savodxonlik, gender tengligi va salbiy obrazlar talqini kabi yo‘nalishlar X.To‘xtaboyev, A.Obidjon asarlari hamda jahon bolalar adabiyotining ayrim namunalari asosida qiyosiy o‘rganilgan. Tadqiqot zamonaviy ertakda sehr va tarbiya muvozanatini saqlash masalasi dolzarb ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy ertak, adabiy ertak, neofolklor, mavzu va g‘oya, faol qahramon, texnologiya, ekologik muammolar, empatiya, salbiy obraz, bolalar adabiyoti.

Аннотация: В статье анализируются расширение тематического круга и трансформация идейных направлений в современной сказке. Раскрыты типологические различия между традиционной народной сказкой и авторской литературной сказкой, формирование образа героя новой эпохи, воспитательное и психологическое значение жанра. На материале произведений Х. Тухтабаева, А. Обиджона и отдельных образцов мировой детской литературы сопоставительно рассматриваются экологическая проблематика, тема технологий, эмоциональная грамотность, гендерное равенство и трактовка отрицательных персонажей. Результаты показывают

важность сохранения баланса между волшебством и воспитательной задачей в современной сказке.

Ключевые слова: современная сказка, литературная сказка, неофольклор, тема и идея, активный герой, технологии, экологическая проблематика, эмпатия, отрицательный персонаж, детская литература.

Abstract: This article analyses the expansion of thematic range and the shift in ideological orientations in modern fairy tales. It reveals the typological differences between the traditional folk tale and the authored literary fairy tale, the formation of the hero of a new era, and the educational and psychological significance of the genre. Ecological issues, technology, emotional literacy, gender equality and the treatment of negative characters are examined comparatively on the basis of works by X. Tukhtaboyev and A. Obidjon and selected examples of world children's literature. The results show the importance of keeping a balance between magic and the educational task in the modern fairy tale.

Keywords: modern fairy tale, literary fairy tale, neo-folklore, theme and idea, active hero, technology, ecological issues, empathy, negative character, children's literature.

KIRISH

Ertaklar asrlar davomida insoniyat ma'naviy hayotining ajralmas qismi, o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalashning kuchli vositasi bo'lib kelgan. Biroq XXI asrdagi shiddatli texnologik taraqqiyot, globallashuv va ijtimoiy qarashlarning o'zgarishi an'anaviy folklor janrlariga, xususan, ertaklarga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bugungi kunda mualliflik adabiy ertagi shunchaki sehr-jodu haqidagi hikoya emas, balki davrning dolzarb muammolarini badiiy tilda aks ettiruvchi murakkab janrga aylandi.

Adabiyotshunoslikda adabiy ertak deganda muallifi ma'lum, xalq ertagi poetikasiga tayangan holda yaratilgan yozma asar tushuniladi [1]. Uni neofolklor tushunchasi bilan aynan bir narsa deb qarash to'g'ri emas: neofolklor zamonaviy ijtimoiy muhitda og'zaki va raqamli shaklda tarqalayotgan, ko'pincha muallifi

noaniq matnlarni qamrab oladi, adabiy ertak esa individual ijodkorlik mahsulidir. Ertak janrining o‘zgaruvchanligi, har bir yangi davr uni o‘z ehtiyojiga moslab qayta so‘zlashi uning jonliligini ta’minlaydigan asosiy omillardan biridir [2].

Tadqiqotning maqsadi zamonaviy ertaklarda mavzu doirasi qanday kengayganini va g‘oyaviy yo‘nalishlar qanday evrilganini aniqlashdan iborat. Bu maqsad quyidagi vazifalarni belgilaydi: an’anaviy va zamonaviy ertakning tipologik farqlarini ko‘rsatish; yetakchi mavzu yo‘nalishlarini tasniflash; salbiy obrazlar talqinidagi o‘zgarishni tahlil qilish; o‘zbek bolalar adabiyotidagi namunalarni shu nuqtai nazardan baholash. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-genetik va badiiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida X.To‘xtaboyev va A.Obidjon asarlari hamda jahon bolalar adabiyotidan ayrim namunalar olindi.

TADQIQOT VA METADOLOGIYA

Xalq ertagi og‘zaki, jamoaviy ijod mahsuli bo‘lib, variantlilik unga xos asosiy xususiyatdir [3]. V.Ya.Propp sehrli ertakni tahlil qilib, uning o‘zgaruvchan personajlar va nisbatan barqaror funksiyalar — qahramonning yo‘lga chiqishi, sinovdan o‘tishi, sehrli vositaga ega bo‘lishi, yovuz kuchning yengilishi — asosiga qurilishini ko‘rsatgan [4], ertakning tarixiy ildizlarini esa qadimgi urf-odat va tasavvurlarda izlagan [5]. Adabiy ertak bu tuzilmani saqlashi ham, ongli ravishda buzishi ham mumkin, aynan shu holatda muallifning g‘oyaviy pozitsiyasi yaqqol ko‘rinadi.

Badiiy asar tahlilida mavzu asarda tasvirlangan hayot materialini, g‘oya esa muallifning shu material orqali ifodalagan asosiy fikri va badiiy bahosini anglatadi; ular obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiya orqali birgalikda ochiladi [6]. An’anaviy ertakda axloqiy xulosa ko‘pincha ochiq beriladi, zamonaviy ertakda esa u ko‘proq voqealar zamiriga singdirilib, kitobxonning o‘zi xulosa chiqarishiga imkon yaratiladi.

Zamonaviy ertaklarni tushunish uchun ularni klassik xalq ertaklari bilan qiyosiy o‘rganish lozim. An’anaviy ertaklarda mavzu ko‘lami asosan ezgulik va yovuzlik kurashi, boylik va qashshoqlik, sehrli qidiruv atrofida aylanadi. Zamonaviy

ertaklarda esa ekologiya, texnologiya va shaxsning jamiyatga moslashuvi birinchi o‘ringa chiqadi. Qahramon talqinida ham o‘zgarish bor. Xalq ertagi qahramonini butunlay passiv deb bo‘lmaydi: Propp tahlil qilgan sxemada u yo‘lga chiqadi va sinovlardan o‘tadi [4]. Farq shundaki, uning g‘alabasi ko‘pincha sehrli yordamchi yoki sehrli vosita (uchar gilam, sehrli tayoqcha kabi) orqali ta’minlanadi. Zamonaviy ertak qahramoni esa muammoni ko‘proq aql, mehnat va muloqot bilan hal qiladi, o‘z xatolari uchun o‘zi javob beradi.

Ziddiyat yechimida ham tafovut seziladi. An’anaviy ertaklarda yovuz kuch ko‘pincha jismonan yo‘q qilinadi (devning boshi kesiladi, ajdaho o‘ldiriladi), zamonaviy adabiy ertaklarda esa zo‘ravonliksiz yechim, muzokara, kechirimlilik va empatiyaga urg‘u kuchayadi. Bu farqni mutlaqlashtirish noto‘g‘ri: xalq ertaklarida ham yarashuv va kechirim motivlari uchraydi, zamonaviy asarlarda ham kurash saqlanib qoladi. Gap ustuvor tendensiya haqida ketmoqda. Asosiy farqlar jadvalda umumlashtirildi (1-jadval).

1-jadval. An’anaviy xalq ertagi va zamonaviy adabiy ertakning tipologik farqlari

Mezon	An’anaviy xalq ertagi	Zamonaviy adabiy ertak
Muallif	Jamoaviy, variantli	Individual, yozma matn
Yetakchi mavzu	Ezgulik va yovuzlik kurashi, boylik va qashshoqlik, sehrli qidiruv	Ekologiya, texnologiya, shaxsning jamiyatga moslashuvi, ichki dunyo
Qahramon	G‘alabada sehrli yordamchi va vositaga tayanadi	Aql, mehnat va muloqotga tayanadi
Ziddiyat yechimi	Ko‘pincha yovuzlikni jismonan yengish	Muzokara, kechirim, zo‘ravonliksiz yechim
Salbiy obraz	Odatda o‘zgarmas yovuzlik timsoli	Xatti-harakat sabablari izohlanadi

Mezon	An’anaviy xalq ertagi	Zamonaviy adabiy ertak
G‘oyaning ifodasi	Ko‘pincha ochiq	Ko‘pincha voqealar zamiriga singdirilgan

Zo‘ravonlik masalasida tadqiqotchilar fikri turlicha. B.Bettelheim ertakdagi qo‘rqinchli obrazlar bolaning ichki xavotirlarini ramziy shaklda ifodalab, ularni yengishga yordam beradi, deb hisoblagan. Uning psixoanalitik talqini keyinchalik tanqid ham qilingan; ertakni ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog‘lab o‘rganuvchi yondashuvlar (xususan, J.Zipes asarlari) ertakdagi g‘oyalar davr talablariga ko‘ra o‘zgarib borishini ta’kidlaydi. Shu nuqtai nazardan zamonaviy ertakdagi yumshatilgan yechimlarni ertak tabiatining buzilishi emas, balki uning yangi ijtimoiy sharoitga moslashuvi sifatida baholash mumkin. Bugungi adabiy ertaklarda mavzular doirasi keskin ijtimoiy va global tus olgan bo‘lib, ularni bir necha asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin. J.Rodari fantaziyani bolaning ijodiy tafakkurini rivojlantiruvchi vosita deb hisoblagan; zamonaviy ertak esa bu imkoniyatdan real dunyo muammolarini yangicha ko‘rsatish uchun foydalanadi. Zamonaviy ertaklarda tabiat shunchaki fon emas, balki jonli va himoyaga muhtoj qahramon sifatida talqin qilinadi. Jahon bolalar adabiyotida bu yo‘nalishning tanilgan namunasi Dr. Seussning «The Lorax» (1971) asaridir: unda daraxtlarning ayovsiz kesilishi va tabiat halokati bola tushunadigan obrazlarda aks etadi. Bunday asarlarda qahramonlar tabiat bilan uyg‘un yashash g‘oyasini ilgari suradi. Ekologik mavzuning o‘zbek adabiy ertagi materialida tizimli o‘rganilishi esa istiqbolli tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi. Texnika bolalar hayotining ajralmas qismiga aylangan sharoitda ertak bu mavzuga ham murojaat qiladi. Bu jarayon butunlay yangi emas: A.Obidjonning «Oltin yurakli Avtobola» qissasida professor yaratgan noyob ixtiro, ya’ni robot bola yovuz kishilar tomonidan o‘g‘irlab ketiladi. Asardagi ziddiyat «texnika kimning qo‘lida va qanday maqsadda ishlatiladi» degan savol atrofida quriladi, deyish mumkin. Shunga yaqin talqinni jahon adabiyotida T.Xyuzning «The Iron Man» (1968) asarida ham ko‘rish mumkin: temir gigant

dastlab xavfli kuch sifatida tasvirlanib, keyinchalik odamlar himoyachisiga aylanadi. Internet, smartfon va sun'iy intellekt bugungi bolalar hayotiga chuqur kirib borgan; kiberbulling va internetga qaramlik kabi xatarlarni «raqamli maxluq» yoki «kompyuter virusi» kabi ertak obrazlarida aks ettirish esa ushbu yo'nalishning istiqbolli shakli bo'lishi mumkin. Bunday asarlar bolaga texnologiyadan me'yorida va tanqidiy foydalanish madaniyatini singdirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ertaklarda qahramonlar o'z tuyg'ularini nomlay oladi va tahlil qiladi. «Qo'rqayotgan edim, ammo o'zimda kuch topdim» kabi ifodalar (bu ibora yo'nalishning tipik ko'rinishini tasvirlash uchun shartli misol sifatida berildi) bola kitobxonga o'z kechinmalarini anglash va so'z bilan ifodalash yo'lini ko'rsatadi. Natijada ertakning tarbiyaviy vazifasi quruq nasihatdan psixologik hamrohlik tomon yaqinlashadi. Ayrim an'anaviy, ayniqsa yevropa ertaklari syujetlarida qiz obrazi ko'pincha qutqariluvchi o'rnida keladi. Zamonaviy ertakda esa qiz qahramon faol, o'z taqdirini o'zi belgilovchi shaxs sifatida talqin qilinadi. R.Munschning «The Paper Bag Princess» (1980) asarida malika ajdahoni aql bilan yengib, shahzodani qutqaradi, keyin esa uning qo'pol munosabati tufayli undan voz kechadi. O'zbek xalq ertaklarida ham dono, topqir qiz obrazi uchraydi; zamonaviy adabiy ertakning vazifasi bu an'anani bugungi qadriyatlar bilan boyitishdan iborat. Klassik ertaklarda yovuz kuchlar tabiatan shafqatsiz va o'zgarmas tasvirlansa, zamonaviy ertaklarning g'oyaviy markazida empatiya, ya'ni birovning dardini his qilish turadi. Endilikda ertakchilar salbiy qahramonning nima uchun yovuz bo'lib qolganini izlaydilar. Jahon adabiyotida bu yo'nalish yaqqol ko'rinadi: J.Scieszkaning «The True Story of the 3 Little Pigs!» (1989) asarida voqealar bo'rining tilidan hikoya qilinadi va u o'zini ayblanuvchi emas, noto'g'ri tushunilgan tomon sifatida ko'rsatadi; G.Maguirening kattalar uchun yozilgan «Wicked» (1995) romanida esa «Oz»ning yovuz jodugari obrazi uning hayot yo'li orqali qayta talqin qilinadi. O'zbek ertaklari materialida ham shunday talqin imkoniyati mavjud. Masalan, xalq ertaklaridagi Yalmog'iz kampir obrazini yolg'izlik va tashlab qo'yilganlik nuqtai nazaridan, bo'ri obrazini esa o'rmon va tabiatga yetkazilgan zarar nuqtai nazaridan qayta o'qish

mumkin (bu yerda mavjud asarning tahlili emas, taklif etilayotgan talqin yo‘nalishi nazarda tutilmoqda). Bunday yondashuv yosh kitobxonda odamlarni osongina hukm qilmaslik, hodisalarga chuqurroq qarash va kechirimli bo‘lish fazilatlarini tarbiyalaydi. Ayni paytda ehtiyotkorlik zarur: sabablarni tushuntirish yomonlikni oqlash degani emas. Agar ertak ezgulik va yovuzlik orasidagi chegarani xiralashtirib yuborsa, kichik yoshdagi o‘quvchida axloqiy mezon shakllanishi qiyinlashadi. Shu bois zamonaviy ertakda salbiy qahramonning sabablari ochilsa-da, uning qilmishi uchun mas’uliyati saqlanib qolishi kerak. O‘zbek bolalar adabiyoti xalq og‘zaki ijodi an’analariga tayangan holda rivojlangan. Adabiy ertak janrini yangi bosqichga olib chiqqan ijodkorlar sifatida Xudoyberdi To‘xtaboyev va Anvar Obidjon ijodini alohida ta’kidlash lozim. X.To‘xtaboyevning «Sariq devni minib» (1968) asarida ertak unsurlari real hayot bilan qo‘shilib ketgan: qahramon Hoshimjon sehrli qalpoqcha yordamida turli kasblarni egallashga urinadi, ammo bilim va mehnatsiz bunday urinishlar har safar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Demak, asardagi sehrli vosita bolaning real muammolarini hal qilmaydi; aksincha, u sehrga tayanib qolish g‘oyasini tanqidiy qayta ko‘rib chiqadi va ilm hamda mehnat g‘oyasini oldinga suradi. A.Obidjon ijodida folklor poetikasi zamonaviy adabiy shaklda qayta ishlanadi. «Dahshatli Meshpolvon» qissa-dostonida hikoyachi ertakchi ohangida so‘zlaydi, qahramon obrazi xalq dostonlaridagi bahodir obrazi bilan ohangdosh bo‘lsa-da, hajviy bo‘yoqlarda, mukammal bo‘lmagan inson sifatida tasvirlanadi. «Oltin yurakli Avtobola»da esa bosh qahramon ayyorlikni bilmaydigan, to‘g‘riso‘z va mehribon obraz sifatida talqin qilinadi; bu yerda texnik ixtiro inson qalbining fazilatlari bilan uyg‘unlashadi. Shunday qilib, o‘zbek adabiy ertakchiligida zamonaviylik ikki yo‘l bilan namoyon bo‘ladi: birinchisi — xalq ijodi poetikasini yangi g‘oya xizmatiga qo‘yish («Dahshatli Meshpolvon»), ikkinchisi — sehrli vositaga yangi axloqiy mazmun berish («Sariq devni minib», «Oltin yurakli Avtobola»).

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, zamonaviy ertaklarda mavzu va g‘oya masalasi ijtimoiy va psixologik jihatdan chuqurlashdi. Birinchidan, mavzu doirasi ekologiya, texnologiya, ichki dunyo va gender tengligi kabi yo‘nalishlar hisobiga kengaydi. Ikkinchidan, qahramon sehrli yordamga tayanuvchidan aql va muloqot bilan harakat qiluvchi shaxsga aylandi. Uchinchidan, salbiy obrazlar talqinida empatiya yetakchi g‘oyaga aylandi, biroq bu mas’uliyat va axloqiy mezonni yo‘qotmasligi shart. Bugungi ertak bolani reallikdan qochishga emas, aksincha, real dunyo muammolarini tahlil qilishga o‘rgatadi. Janr sehrli jozibasini saqlab qolgan holda o‘z missiyasini o‘zgartirdi: u endi shunchaki uxlatuvchi hikoya emas, balki bolani uyg‘oq fikrlashga chorlovchi badiiy-tarbiyaviy vositadir.

Kelgusi tadqiqotlar uchun ekologik, raqamli va gender mavzularini o‘zbek adabiy ertagi materialida chuqurroq o‘rganish, shuningdek, zamonaviy ertak matnlarini adabiy ta’lim jarayonida qo‘llash imkoniyatlarini aniqlash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. — Toshkent: Akademnashr, 2013.
2. Tatar M. (ed.) The Cambridge Companion to Fairy Tales. — Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
3. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. — Toshkent: Fan, 2009.
4. Yo‘ldosh Q., Yo‘ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. — Toshkent: Kamalak, 2016.
5. Bettelheim B. The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales. - New York: Alfred A. Knopf, 1976.
6. Obidjon A. Oltin yurakli Avtobola: qissa. — Toshkent: Ziyo nashr, 2024.
7. Jamilova B. O‘zbek bolalar adabiyoti. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
8. To‘xtaboyev X. Sariq devni minib. — Toshkent: Yosh gvardiya, 1982.
9. Obidjon A. Dahshatli Meshpolvon: qissa-doston. — Toshkent: Sharq, 2019.